

Урочища Гончарі-Кожум'яки у контексті національної самоідентифікації

Фісун Оксана
Заслужений працівник культури України

У вересні 2002 р. Верховна Рада прийняла постанову № 140-ІУ "Про інформацію Кабінету Міністрів України про здійснення державної політики щодо виконання законів України про природно-заповідний фонд України і про охорону культурної спадщини та про дотримання посадовими особами вимог чинного законодавства стосовно Національного заповідника Хортиця й інших історико-культурних заповідників і об'єктів природно-заповідного фонду". Одним з пунктів цього документу було рекомендовано вивчити питання про можливість створення в м. Києві на території стародавніх урочищ Гончарі-Кожум'яки історично-просвітницького і заповідно-природничого закладу "Національного парку "Київська Русь" з метою збереження в науково-пізнавальних і культурно-естетичних цілях природного та антропогенного ландшафту цієї території, археологічного та культурного її потенціалу.

Про збереження історично-природної пам'ятки доби Київської Русі, прадавнього лона первопрестольного Києва – урочища Гончарі-Кожум'яки шляхом створення комплексу "Національний парк "Київська Русь" клопоталися представники творчої інтелігенції Києва. Цю ідею відстоювали Координаційна рада національних творчих спілок України, Академія мистецтв України, Українська академія архітектури. Концепція створення на

базі історичних урочищ заповідно-природничого закладу "Київська Русь" здобула підтримку III Всесвітнього форуму українців.

Запропонована назва парку "Київська Русь" відбиває історичні, топографічні, культурні реалії території урочищ, без яких не можна уявити репрезентативу історичного Києва. Урочища Гончарі-Кожум'яки з оточуючими старокиївськими висотами є складовою унікального ландшафту стародавнього Києва, де і сьогодні, на початку III тисячоліття, можна відчути значний за своїм культурним потенціалом і роллю в системі міста ансамбль середовища.

Як відомо, "Київська Русь" є умовною назвою давньоукраїнської феодальної Київської держави, що сформувалась у IX-XIII ст. і перестала існувати після монгольської навали 1239-1240 рр. Територія Київської Русі в час розквіту простягалась від Балтійського моря і Карпат до Чорного моря та Волго-Окського вододілу. Початок утворенню Київської держави покладено у кін. У – на поч. VI ст. консолідацією земель у Середньому Подніпров'ї та заснуванням Києва. Виділення Києва з-поміж інших центрів було обумовлене, не в останню чергу, наявністю численних природних рубежів – укріплених річками та ярами київських гір. Майже замкнена структура урочищ Гончарі-Кожум'яки у кільці київських гір Замкової, Дитинки, Старокиївської, Щекавицької від літописних часів була важливим складником системи природних кордонів столиці Київської Русі.

В результаті досліджень, які проводились Інститутом археології НАН України на території урочища Гончарі-Кожум'яки в 1974, 1987-1993 рр., була виявлена традиційна планувальна структура забудови, що зберігалась з XII до XX ст., та велика кількість нерухомих пам'яток археології.

В історіографії урочища Гончарі і Кожум'яки традиційно розглядаються як спеціалізовані ремісничі квартали давньоруського Києва. Проте на сьогоднішній день археологічно підтверджена реміснича спеціалізація урочищ у пізньосередньовічний час. Більшість археологічних розкопів в урочищі Гончарі-Кожум'яки датуються ХУІІ-ХУІІІ ст. В районі вул. Гончарна і Воздвиженська виявлено культурні шари ХУІІ-ХІХ ст., які залягають на материкових відкладах. Археологічні знахідки переконують, що наприкінці ХУІІ – першій пол. ХУІІІ ст. у долині між горою Дитинкою і східною частиною Замкової гори розміщувався комплекс керамічного виробництва. Тут знайдено залишки гончарних горнів, майстерень, складів кераміки. Ймовірно, саме в цей час тут і сформувався квартал гончарів, що й привело до виникнення самої назви урочища.

Формування планувальної структури урочища в усі часи визначалося топографічними реаліями. Сітка вулиць і провулків майже точно відповідала рельєфу, конфігурації ярів і узвищ. Регулярне заселення

території урочищ за археологічними матеріалами датується кінцем XI-XII ст. З давньоруських часів тут розташовувалися переважно городи, ремісничі майстерні та тимчасові помешкання подолян. Постійно жити тут було незручно через вузькість ярів, стрімкість схилів, наявність великої кількості підземних джерел. Житлова забудова XII-XIII ст. археологічно була виявлена лише у широкій частині заплави річки Киянки з боку Замкової гори.

Традиційність заселення урочища у наступні епохи засвідчує виявлене археологічно співпадіння розташування та орієнтації давньоруських споруд і будівель XVIII ст. Населення урочищ у пізньосередньовічний час складалося за принципом професійної спільності. Цим визначалося і функціональне призначення забудови як житлової та виробничої. На схилах Кудрявця, по вул. Кожум'яцькій і Дігтярній виявлено залишки млинів, мостів, водозборів та дренажних труб. Межі садиб не змінювались протягом сторіч. Розташування житлової забудови вздовж стародавніх вулиць урочища прослідковується на плані Києва 1695 р.

Відомо, що карколомне перепланування Подолу після пожежі 1811 р. практично не зачепило урочищ. В майбутні сторіччя тут ніколи не прокладалися великі магістралі. Тому і в XIX ст. їх забудова зберігала риси базової міської структури ще з прадавніх часів. Пам'ятки житлової архітектури початку XIX ст. відзначалися простотою планувальної схеми, стриманим архітектурним декором. Вони були прямокутні у плані, 1-,2-,3-поверхові, з графічно чіткими 5-и або 7-и віконними фасадами, фронтальної симетричної композиції. У XIX ст. в урочищах Гончарі-Кожум'яки з'являється забудова багатофункціонального призначення. У стильовому відношенні домінували класицизм, "цегляний стиль", еkleктичні споруди, нечисленний модерн.

Усвідомлення колосального культурного потенціалу території стародавніх урочищ на державному рівні було засвідчене Рішенням виконкому Київської міської Ради народних депутатів від 16.07.1979 № 920 "Про уточнення меж історико-культурних заповідників і зон охорони пам'яток історії та культури в м. Києві", яким **історичні урочища Гончарі-Кожум'яки** визнані **заповідною зоною** і включені до складу заповідної території парку-музею "Стародавній Київ" в межах: Андріївський узвіз, Замкова гора, гора Дитинка, Кудрявець, схили Старокиївської гори, вул. Велика Житомирська, вул. Смирнова-Ласточкіна. Рішенням Київміськради №1112 від 17.11.1987 р. територію урочищ як один з найстаріших житлових осередків Києва, оголошено **пам'яткою археології місцевого значення "Культурний шар ремісничих слобід X-XVII ст. Гончарі та Кожум'яки"**.

Стурбованість громадськості необхідністю реабілітації і захисту території урочищ від наступу стандартизованого індустріального будівництва, нагальністю узгодження потреб археології з планами впорядкування унікальної території знайшла своє відображення, зокрема, в проекті створення історико-археологічного і архітектурного парку-музею "Стародавній Київ" (автори П.Толочко, А.Мілецький). Вперше проектні пропозиції по створенню парку-музею були висунуті у 1967-1968 рр. Проект охоплював історико-археологічний ландшафт "міста Володимира" і "міста Ярослава", передбачав благоустрій гір Старокиївської, Замкової, Уздихальниці, Дитинки, відродження історичних **урочищ Гончарі-Кожум'яки як пам'ятки містобудування XIX ст. і народних ремесел**. Проект забудови урочищ передбачав повне збереження історичних вулиць, відповідність об'ємно-просторового вирішення історичній топографії урочища, його унікальному ландшафту, капітальний ремонт, реконструкцію і частково відтворення архітектурних пам'яток з метою забезпечення ефекту автентичності історичного середовища XIX ст.

Деякі ідеї цього проекту були прийняті і здійснені в натурі (реконструкція Андріївського узвозу, створення Пейзажної алеї по лінії оборонних споруд X-XIII ст. на Старокиївській горі). Щодо забудови урочища Гончарі-Кожум'яки, то, на думку окремих фахівців, проект не спирався на історико-архітектурну наукову оцінку старої забудови, а являв собою "емоційну інтерпретацію теми стандартної забудови провінційного містечка".

Поки точилися дискусії, як і що зберігати в урочищі, більшість пам'яток ансамблевої забудови історичного району, які несли в собі середньовічні традиції, були безповоротно втрачені.

У 1991 р. рішенням виконкому Київської міської ради народних депутатів було проведено міський відкритий конкурс на розробку ескізного проекту-концепції функціонального використання території урочища Гончарі-Кожум'яки. Переможцем конкурсу став проект, в основу якого було покладено принцип відтворення багатовікової традиційної житлової функції урочищ із створенням архітектурного образу XIX ст.

Виходячи з результатів конкурсу та на підставі розпорядження Представника Президента України в м. Києві І.Салія від 21.07 1992 р. №680 "Про розробку та реалізацію програми "Відродження Києва", було видано завдання на розробку ескізного проекту історичної забудови урочища Гончарі-Кожум'яки та Архітектурно-планувальне завдання. Ескізний проект першої черги забудови був схвалений містобудівною радою при головному архітекторі м.Києва. Відповідними розпорядженнями Київської міської державної адміністрації та Київського міського голови О.О.Омельченка було погоджено місце розташування об'єктів забудови урочища

Гончарі-Кожум'яки, Подільська райдержадміністрація визначена замовником, а генеральним підрядником забудови - ВАТ "Київміськбуд-1". Проектом забудови передбачено зведення трьох- і чотирьохповерхового елітного житла, готелів і закладів обслуговування. На цей час на території урочища ведеться забудова окремих об'єктів, погоджених за усталеним ладом. Окрім того, ведуться проектно-вишукувальні роботи для будівництва в урочищі культурно-політичного центру "Площа Європи".

Таким чином, унікальний терен національної історії, недостатньо досліджений археологічно, перетворився на будівельний майданчик. Статус пам'ятки археології місцевого значення "Культурний шар ремісничих слобід Х-ХVII ст. Гончарі та Кожум'яки" фактично зігнорований, і давньоруські, як і середньовічні, культурні шари загрожені бульдозерним знищенням під час прокладання комунікацій.

Поєднання житлової і рекреаційної функції має багато прикладів у екосистемах Заходу. Наприклад, на території Національного парку Рантамбхор у Раджастхані (північно-східна Індія) проживає 40000 чоловік. Зберігаючи життя живої природи, людина і природа тут знаходять гармонійну рівновагу, оскільки не можуть існувати один без одного. Хоча шлях досягнення цієї рівноваги не є безконфліктним. Тут застосовується нова концепція консервації, яка передбачає охорону живої природи з урахуванням економічного і соціального розвитку людей. Проте в міжнародній практиці відомі й інші випадки, коли історично вагома територія, що являє інтерес для туристів, не доступна як зона приватної власності. Знаючи реалії нашого часу, логічніше передбачити саме такий "шлагбаум" на підступах до забудованого елітарними котеджами з мерседесами і джипами стародавнього урочища. У цьому переконує і розпочатий процес приватизації окремих ділянок заповідної території, що суперечить нормам законодавства. Приватний статус значно ускладнить (якщо не унеможливить) проведення системного археологічного моніторингу, комплексного наукового дослідження території урочищ, здійснення постійного дбайливого догляду за її станом та обліку збереженості пам'яток, елементарного вільного огляду цього унікального історичного терену. Тобто, ефективність здійснення державної політики у галузі охорони археологічних та історико-культурних об'єктів буде зведена нанівець. На нашу думку, забезпечення перспективи розвитку і збереження цієї території, гідне її пам'яткового статусу, можливе лише за умови створення функціонально-однорідної рекреаційної зони з домінуючими експозиційним, науковим, освітнім, меморіальним, заповідним, туристичним напрямками діяльності.

На нашу думку, створення "Національного парку "Київська Русь" на терені урочищ якнайкраще відповідає загальнодержавним програмам

формування національної екологічної мережі, охорони історичного довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки в Україні.

Перетворення урочищ на екоосередок у центрі міста має ряд передумов. Об'єктивним підґрунтям створення "Національного парку "Київська Русь" є, насамперед, репрезентативність і самобутність території стародавніх урочищ. Унікальний історичний ландшафт, що має історико-культурну та наукову вартість не меншу, ніж Софійський собор XI ст., здатен перетворити цей стародавній терен на рекреаційну зону загальнонаціонального значення для України і всього слов'янського світу.

З точки зору екології створення "Національного парку "Київська Русь" абсолютно відповідає вимогам програми "довкілля для Європи". Передумовами естетичного і оздоровчого характеру є відносна автономність розташування урочищ в екологічно чистому районі міста, віддаленому від міських промислових зон і напружених транспортних магістралей, від шуму і забруднення; "пейзажність" рельєфу і природи. Це особливо важливо в тому сенсі, що в центрі міста практично не залишилось упорядкованих і пристосованих для відпочинку куточків. Зелений оазис урочищ і схилів прилеглих гір є "легенями" центру Києва, який потребує цілеспрямованих заходів по охороні та благоустрою.

З ідеологічної точки зору втілення культурної програми по створенню "Національного парку "Київська Русь", на нашу думку, відповідає культурним запитам українського суспільства на сучасному етапі розвитку і становлення незалежної Української держави, суголосне політичним суспільним процесам в Україні, спрямованим на відродження історичної пам'яті, на формування національної ідеї і самоідентифікації. Згадаємо, що політична заангажованість відзначала появу "музеїв рідного краю" (Heimatismuseen) у переможеній Німеччині. Чіткі політичні цілі проглядали у "музеях общин", які виникли після подій 1968 р. у Франції. Численні етномузеологічні експерименти були здійснені у Португалії після демократичної революції 1974 р. Втіленням екопрограм різні народи на різних етапах виявили готовність взяти на себе відповідальність за свою культуру, прагнення до самопізнання і самоусвідомлення.

Нарешті, з точки зору "економіки" туризму не менш важливим є те, що територія історичних урочищ вигідно розташована в зоні пріоритетних екскурсійних маршрутів.

Статусу заповідної зони відповідає культурний потенціал території урочищ. Природничо-наукові та історико-культурні дослідження виявили значну роль урочищ Гончарі-Кожум'яки у формуванні національних естетичних, духовних, світоглядних концептів в різні епохи. Рівень присутності реалій цієї місцевості в літературній, історіографічній практиці

віддає творчість М.Гоголя (1809-1852), М.Старицького (1840-1904), І.Нечуй-Левицького, (1838-1918), М.Вовчка (1833-1907), М. Закревського (1805-1871), М.Берлінського (1764-1848), В.Хвойки (1850-1914) та багатьох інших видатних діячів української науки і культури.

Серед нечисленних вцілілих споруд в урочищі Гончарі-Кожум'яки – невеличка садиба по вул. Дігтярній, 30, де майже все життя прожив український художник Г.Світлицький. З 1958 р. в будинку діє меморіальний музей (пам'ятка історії, рішення Київського міськвиконкому від 27.01.1970 № 159).

У процесі реконструкції знаходиться будинок по вул. Воздвиженській, 10-в, споруджений у 1888 р. під наглядом арх. А.Геккера. Двоповерховий, із напівпідвальним поверхом, дерев'яний, обкладений цеглою житловий будинок належав священику Воздвиженської церкви М.Бутовському. В цьому будинку в 1891 р. народився відомий письменник і драматург М.Булгаков.

А в спорудженні і добудові Хрестовоздвиженської церкви 1811-1841 по вул. Воздвиженській, 1, де в 1891 р. хрестили майбутнього автора "Майстра і Маргарити", взяли участь відомі архітектори ХІХ ст. А.Меленський, П.Спарро, В.Ніколаєв. Розписи нижньої частини храму виконав художник Г.Світлицький.

По червоній лінії сучасної забудови Воздвиженської вул. зберігся один з кращих зразків архітектури еkleктизму та історизму триповерховий, цегляний житловий будинок № 43, 1907 р., арх. П.Скульт.

Зразки цінної фонові забудови збереглися по вул. Воздвиженській, 25, 35, 37-г; по вул. Дегтярній, 32.

Важливою передумовою, на нашу думку, є і те, що широкомасштабні археологічні дослідження цієї території ще не проводились, і археологічний моніторинг далеко не вичерпав своїх можливостей. Перетворення урочищ на Національний парк припинить наступ будівельно-бульдозерної активності, збереже неушкоджені і недосліджені лінзи культурного шару для наших нащадків, які повинні мати можливість вивчати безцінні скарби свого минулого не з чужих хронік, давати свої власні визначення часу й історії.

Збереження урочищ Гончарі-Кожум'яки як першорядної історико-культурної пам'ятки давньоруського і середньовічного Києва можливе, на нашу думку, лише за умови негайного запровадження тимчасового мораторію на погодження та затвердження проектної документації, відведення земельних ділянок, сучасну забудову, приватизацію землі та окремих об'єктів на території урочищ до остаточного вибору стратегії їх функціонування. Наступним кроком стане проведення консервації та музеєфікації вже виявлених археологічних об'єктів (гончарні

печі, склад світильників XVII-XVIII ст.), всіх цінних нововиявлених археологічних пам'яток у зоні парку-музею, передачу їх на облік в фонди ДІАЗ "Стародавній Київ" як культурного надбання держави, що має входити до Єдиного Музейного фонду України.

Оскільки більшість автентичних архітектурних пам'яток на території урочищ не збереглися, і з метою насичення її експозиційними об'єктами доцільним здається використання досвіду екомuzeїв. У Києві жертвами модернізації і стандартизації простору культури, соціальних перетворень, розвитку транспортних мереж і зростання темпів будівництва стали історичні ландшафти, пам'ятки архітектури, стародавні традиції. Інтенсивне житлове будівництво витіснило із структури міста цікаві зразки міської архітектури XIX – поч. XX ст., зокрема, малоповерхові подільські будинки. Тому як можливий пропонується варіант перенесення на територію паркової зони в урочищі пам'яток архітектури, які через віддаленість дуже важко підтримувати у належному стані, зберігати *in situ*, серед їх звичного оточення, а навколо них створювати охоронні зони і зони обслуговування, організовувати до них туристичні маршрути. З цих пам'яток поступово може бути сформована міська вуличка за принципом типології архітектурного освоєння цієї території в минулі часи. Природно, що цей підхід може бути застосований тільки до тих об'єктів, яким невідворотно загрожує загибель.

Привабливість новоствореної рекреаційної зони збільшиться, якщо відтворити по вул. Гончарній цеховий двір гончарного цеху з гончарною майстернею, з цеховим будинком, з виставкою-продажем. Своєчасним буде і створення Центру ремесел, де концентруватимуться знахідки з археологічних досліджень даної території. На їх базі можуть бути розгорнені тематичні експозиції по історії подільських ремесел, мета яких не тільки документувати і зберігати традиційні техніки і вироби, але й служити колекціями зразків, необхідних для подальшого розвитку ремесла.

Зрозуміло, що попри культурно-ідеологічні засади створення Національного парку потребує довгострокової державної програми фінансування. Його джерела і обсяги повинні бути визначені згідно з чинними законами України "Про природно-заповідний фонд України" та "Про охорону культурної спадщини" з урахуванням перспективного розвитку цього унікального об'єкту природно-заповідного фонду, що має національне і міжнародне значення. Фінансування повинно передбачити розробку проекту організації території парку з дотриманням науково-обґрунтованого рекреаційного навантаження на природні комплекси, проведення науково-дослідних, кадастрових та моніторингових робіт у повному обсязі, забезпечення режиму охорони території та протипожежної безпеки, розробку та розміщення експозиційних об'єктів, реставрацію, консервацію та музеєфікацію існуючих пам'яток.

Питання візуальної охорони зони урочищ як цінної історико-ландшафтної пам'ятки, забезпечення паркового функціонального використання цієї території повинні вирішуватись в масштабах міста, на рівні Генерального плану і ПДП Подільського району з безумовним дотриманням діючих нормативно-правових актів, вимог чинного законодавства.

У 1998 р. український уряд підписав "Європейську конвенцію про охорону археологічної спадщини" 1969 р. Конвенція наголошує, що розкопані пам'ятки археології як джерело європейської колективної пам'яті та наукових досліджень слід належним чином законсервовувати і зберігати, що широка демонстрація колекцій археологічних знахідок є дієвим фактором подолання інформаційного вакууму навколо пам'яток, загальної непоінформованості про цінність археологічної спадщини і ступені ризиків, що їй загрожують. В цьому контексті створення "Національного парку "Київська Русь" в історичному осерді Києва, в зоні археологічної ойкумени буде реальним кроком українського суспільства на шляху європеїзації, свідченням історичної відповідальності нашого покоління перед національним культурним надбанням, достойної свідомості людини III тисячоліття. Як сказано в листі, підписаному головами творчих спілок України, "Саме репрезентативний "Національний парк "Київська Русь" має запобігти безпам'ятству родоводу і довести наше ставлення до національного набутку, стати свідченням рівня культури суспільства і держави Україна, бути окрасою її столиці Києва, чудовою рекреаційною зоною Подолу та історично-ландшафтною пам'яткою світового значення.